Миколі Семеновичу Тихонову присвячую

Його корабель ширяє по хвилях океану. Хай хвилі здіймаються вище за Альпи, хай лютують шторми, скаженіють норд-вести, вони лише загартують його друзів. Усі матроси, лейтенанти, юнги і навіть коки — його друзі — революціонери різних країн, вигнанці-емігранти, які вибрали не гіршу долю. Поки не можуть боротися за волю у рідній країні, вони об’єднались у цій "плавучій революції", що готова завжди пристати до того чи іншого берега, де поневолені жадають їхньої допомоги. Це незалежне товариство, побратимство, яке з’єднав у своїй армаді Джузеппе Гарібальді. Де повстання за праве діло, туди поспішаймо!

Але серед тривог і небезпек випадає коли-неколи ясний день. О, острів Хантер! Вони причалили до його ласкавих берегів. Зграї куріпок вилітають назустріч, серед велетенських дерев дзюрчать ручаї. Ніщо не нагадує брехливого, лицемірного цивілізованого суспільства з його політиканами, чорними попами, сбірами. Спочиньте, друзі!

...То все мара. Маячіння. Далека казкова мрія. Він, Джузеппе Гарібальді, лежить у полоні, поранений, і, коли біль трохи вгамовується, напівсни, напівспогади прилітають до нього. І наївна мрія про "плавучу революцію" — корабель. Про неї він розповів другові і вигнанцю Олександру Герцену. Джузеппе Гарібальді, тоді найманий капітан корабля, прибув до Лондона з Південної Америки і став у Вест-Індських доках. Він мав навантажитися вугіллям у Нью-Кастлі на Тайні і вирушити в Середземне море. Герцен щиро позаздрив його морському життю, і тоді Гарібальді намалював йому таку вабливу казкову картину: об’єднання всіх революціонерів-вигнанців у небувалій армаді.

...Зараз мариться, що це здійснилось...

...А от острів Хантер — він був насправді в його житті. Він виринув насправді, коли йшли Індійським океаном і везли вантаж з Кантона. Це були роки вигнання з рідної Італії, і він наймався на різні кораблі. І справді, цей острів був несподіваним перепочинком і лишився чарівною казкою в пам’яті.

Яких земель, яких тільки островів не звідав він! Скільки морів переплив! Та що є рідніше, любіше до нестями за Італію...

Він приходить до пам’яті, і рана починає боліти дужче, болять пальці на руках і ногах, покручені ревматизмом,— пам’ять ночівлі в болотах, горах, лісах, пам’ять походів і боїв за тебе, Італіє.

Томик Дайте, генія Італії, лежить у його простому будиночку на Капрері, але скільки рядків викарбувалося в його пам’яті назавжди! Як пасто спливають оці:

У грізній бурі човен без керма,

Італіє — ти вогнище скорботи...[1]

Дайте, великий син батьківщини,— він жадав об’єднання Італії. Минали сторіччя, а Італія лишалась тим же вогнищем скорботи і човном без керма.

Він стримує стогін. Ані друзі, ані недруги не повинні знати, як він конає. Друзі — щоб не мали ще більших турбот та жалю; недруги — щоб не бачили його слабкості і не відчували через це хоча б підсвідомого злорадства...

Він знав, що коло нього вештаються і недруги. Він знав, що приходять лікарі, надіслані королем і лицемірним міністром Палавічіні.

Хоча він стримав стогін, але вірний Барберіні, супутник багатьох років життя — в походах, на Капрері, скрізь — чує найменший рух і поквапливо підходить до свого Джузеппе.

— Тобі погано? — питає Барберіні стурбовано. Він зовсім загубив властивий йому гумор і жартівливість і сам відповідає сердито: — Ще б пак! Скільки їх оглядало сьогодні? І всі копирсаються в рані. Всі лізуть туди пальцем, інструментами, роз’ятрюють і думають, що ти справді кам’яний, якщо ти не стогнеш і не кричиш. Коли б ти дозволив, я б усіх вигнав під три чорти.

Справді, їх надто багато, лікарів. І коли б тільки свої, вірні гарібальдійці, лікарі його бойових загонів — Ріпарі, Альбанезе, Базіле, але ж ці, надіслані...

І вони всі без кінця оглядають рану, потім сперечаються. Весь час сперечаються, як усі італійці, розпалюються і, почавши з незрозумілих медичних термінів, велемудрої латині, сповнені власної гідності і гордості, переходять на гарячу, нестримну простонародну мову, забуваючи, що хворий усе чує. А може, гадають, він спить.

Після оглядів, перев’язок він завжди заплющує очі, щоб не було видно його болю.

Потім навшпиньках лікарі виходять. Першими — чужі, останніми — його друзі. Вони зажурені, зніяковілі, занепокоєні. Ну навіщо Барберіні дивиться на них так докірливо? Вони й так роблять усе, що можуть, і чергують коло нього вночі.

— Багато диму, а страви не видно,— бурмоче Барберіні.

Йому не терпиться піти за ними в сусідню кімнату, де сперечання триває і переходить у сварку.

— Піди, я засну,— каже Гарібальді.

Йому самому також цікаво, до якого ж висновку дійдуть лікарі, але стіни товсті, кам’яні в цьому старовинному палаці, який набув такого жалюгідного ветхого вигляду, що темним склепінням, вогкими брудними плямами на колись розмальованих стінах, маленькими гратчастими віконцями, куди ледь-ледь просякає сонце, нагадує більше в’язницю.

Так, у цьому палаці давко не розкошували. Його займали тимчасово під різні військові й адміністративні потреби.

В одній із кімнат, та й то чи не з гірших, не пошкодували покласти пораненого Гарібальді. Народ, обурений полоном свого героя, на думку короля і його міністрів, міг тепер заспокоїтись. Адже король дав йому амністію, і все ж таки це палац, а не в’язниця!

До кімнати вбігає темпераментний Барберіні.

— Джузеппе, у Спеції ми загинемо, я кажу тобі, тут у Спеції не можна тобі лишатися. Вони не дають тобі спокою, вони знову йдуть сюди. Чого це король раптом так непокоїться за твою рану? Це ж його куля поранила тебе. Після того, як він злигався з папою, з його чорним воронням, не може бути до нього віри. Вівчар, який хвалить вовка, не любить своїх овець.

Барберіні все це випалює одним духом, гасаючи по невеличкій кімнаті. За мить справді заходить і той лікар, якого

надіслав міністр, і Дзанеті, якого надіслали друзі з Неаполя, і лікарі, соратники Гарібальді. Краще заплющити очі і вдати, що спиш.

— Я хочу висловити свою категоричну думку,— каже перший.— Ногу треба ампутувати.

— Що ви! — вививає ться у Ріпарі.

Альбанезе нахиляється начебто поправити ковдру в ногах, і Гарібальді, напіввідкривши очі, бачить, як той жахається цих слів.

Бертані, головний хірург гарібальдійського загону, помічає, що Гарібальді не спить, і мовить похмуро:

— Життя дорожче ноги. Життя ваше ще потрібне Італії. Але над цією пропозицією треба подумати. На це не можна одразу наважитись. Треба з’ясувати, де саме куля.

— І чи є взагалі в рані куля,— перебиває його гаряче Ріпарі. — Я певен, що вона рикошетом відскочила.

— Але ж зрозумійте, ви можете затягти до гангрени. Що, ви візьмете на себе відповідальність? Мене надіслав сюди міністр, я відповідаю перед ним.

— А я відповідаю за Гарібальді перед народом, це більше, ніж ваш міністр.

Сперечання знову переходили в сварку.

— Генерал спить, чого ви тут галасуєте! — не витримує Барберіні.

І лікарі знову виходять з кімнати, і тільки окремі роздратовані голоси лунають здалека.

Вони, лікарі, розгублені, непевні у своїх твердженнях, припущеннях, здогадах, і Гарібальді знову стає гірко. Немовби прокинулись усі старі рани, старі хвороби. Вони ворушились, шматували його. Усі тілесні болі. Всі душевні болі. І не той переможний похід "тисячі" в Сіцілії, не останній тріумфальний в’їзд у Неаполь, а немов насунули на нього, давили всі важкі спогади. Поразки. Вигнання. Останні години його Аніти.

...Вона завжди була поряд із ним в усіх боях, в усіх походах. Незрівнянна ні з ким, його красуня Аніта. Мати його дітей, його ад’ютант і боєць без краплини страху і вагання. Завжди поряд... А потім її смерть. Смерть у нього на руках.

...Йому здається, це було вчора. Ні, ні, то примарився страшний сон. Зараз йому здається, не було років без неї, вона весь час була з ним. І в поході "тисячі", і в Неаполі, і в Римі, і тепер при Аспромонте, рокованому Аспромонте.

"...Ти ж розуміла, Аніто, я не міг стріляти в братів, хіба вони, солдати, розбираються, куди і на кого їх ведуть король і папа. Зброя попів — брехня. Як я ненавиджу цю чорну зграю! Від брехні крок до злочину, від злочину — до вбивства. Скільки отрути вливають ці єзуїти в душі італійців. Затуркані люди завжди стають жертвою підлих нікчем, що уміють їх обманювати".

Справді, яка різниця, який контраст оцей його похід 1862 року з тим, як стрічали його "тисячу" після Сіцілії. Король

Віктор-Еммануїл злякався випущеного заклику Гарібальді "Рим або смерть!"

Гарібальді писав:

"Народ Палермо! Володар Франції[2] який зрадив 2 грудня, захопив Рим. Ця людина проливала кров паризьких братів під приводом охорони папи, охорони релігії, католицизму. Але це брехня! Брехня! Він діяв під впливом низьких спонук бандита, через злочинну жадобу влади. Він — перше джерело всілякого розбою... Він став на чолі розбійників і убивць.

Народ "Сіцілійської вечірні", народ 1860 року! Треба зробити так, щоб Наполеон очистив Рим від своїх військ. Якщо буде потрібно, нехай відбудеться нова "Сіцілійська вечірня"!

Король Віктор-Еммануїл оголосив Гарібальді заколотником. Він боявся його революційного запалу. Уряд Туріна оголосив його поза законом, і проти гарібальдійців виступили урядові війська.

Віктор-Еммануїл дійшов згоди з папою. Папське чорне вороння настрополювало народ проти гарібальдійців, його захисників.

Які страшні картини постають знову перед Гарібальді.

"...Ти ж знаєш, Аніто, ми йшли голодні, мої хлопці і я з ними, їли сиру картоплю. Ми нічого не могли здобути. Ми не могли пояснити, для кого ми все це терпимо".

Він знову марив тим нещодавнім, що ятрило душу.

"...Може, це ти, моя швидка, як гірська лань, Аніто, дісталась у гори, і пастухи-вівчарі принесли нам хліб, сир, вино. А я давно знаю, завжди знаю — народ обдурити не можна. Врешті він дізнається, де правда і хто його істинний захисник".

Він знову переживає ці жахливі хвилини, що пережив при Аспромонте.

Урядові війська накинулись на загони гарібальдійців, а він, він заборонив відповідати на стрільбу, хоча їхня позиція була вигідна. Але Гарібальді закричав своїм бійцям:

— Не відповідайте на постріли! Хай живе Італія!

"...Ти ж розумієш, Аніто, ми мали або заплямувати себе братерською кров’ю, або загинути. Ми могли легко оборонитись, але я гукнув нашому синові Менотті, який командував на правому фланзі, щоб він припинив стрільбу. Я не міг допустити кровопролиття...

І я, сам поранений, опинився у полоні короля, якому так недавно здобув перемогу і корону. Може, це моя помилка, помилка республіканця, що я повірив королю. Але ж для мене завжди перш за все Італія".

Так, спочатку для Гарібальді було найважливіше вигнати австріяків з його рідного дому — Італії і об’єднати весь італійський народ. Він вірив, що і для Віктора-Еммануїла це важливо також. А тепер він у нього в полоні, поранений і безсилий, король милостиво тримає його в Спеції і надсилає своїх лікарів.

"...Не кидай мене, Аніто, ти віриш мені, Аніто, як завжди, як уперше, з першого погляду повірила чужа бразільська дівчина.

Перед тобою з’явилась людина з розбитого корабля, яка ледь врятувалась від аварії, й заговорила з тобою чужою мовою.

Ти, як і колись, кажеш, що любов на всіх мовах одна! Нахились до мене, рідна моя Аніто. Де, де ти поділася?

Я тебе не бачу...

Хто це нахилився наді мною? Це ж не ти! Не ти!"

Як уві сні — треба закричати, і він кричить, але сам знає, що не вимовляє ані слова. І ані звуку ніхто не чує. Він увесь палає.

— У вас, генерале, підвищилась температура. Випийте ліки, — каже з невимовною ласкою в голосі старий Ріпарі.

Генерал! Він одержав звання генерала. Зараз це б звучало глумливо, коли б не з вуст близьких.

Значить, все знову мара, сон? Аніти давно немає з ним, і не було при Аспромонте. Аспромонте ж було, було!

Йому хочеться заспокоїти стурбованих Ріпарі і Барберіні. Як вони змінилися!

— Я, певне, трохи засну,— каже він.

Може, йому знову привидяться Аніта, всі друзі, товариші, яких він вже ніколи не побачить. Багатьох друзів, котрі загинули в морі, в горах, у в’язницях, в степах Уругваю і на рідній землі.

"...Я пам’ятаю вас, мої товариші, мої друзі! Я пам’ятаю кожного з італійського легіону під час кампанії в Уругваї. Певне, це було дуже, дуже давно. Я був ще молодим. Я бачу кожного з вас зараз. Які ви ще молоді і красиві! Відважний Бадані, моряк з прекрасної Венеції, Алесандро звідтіля ж— ви загинули далеко від батьківщини, але в боях за свободу. Хто бореться за свободу рідного краю — наш брат, і йому наша допомога!

Фіорентіно і Луїджі, я бачу знову, як ви змагаєтесь із хвилями. Але горе, вони подолали вас. І море — ваша бездонна могила...

А скільки загинуло вже на рідній італійській землі... Я ніколи не забуду боїв під Калатафіні. Коли я помиратиму, я згадаю Калатафіні, і на моєму обличчі з’явиться усмішка, хоч мені буде важко. Але не зараз, заспокойтеся, живі друзі, я ще не збираюся помирати!"

— Що ти говориш, тато? — підходить до нього Менотті, його син Менотті, що командував правим флангом при Аспромонте і не міг не послухатися наказу батька. Менотті відчуває себе без вини винним — чому не затулив батька від кулі, чому зараз не може повірити жодному лікареві і сам не знає, що робити. Та що він може? Адже тепер усе в руках лікарів.

Та батько зараз усміхнувся.

— Я згадую наших юнаків. Ти пам’ятаєш, у нашій славній "тисячі" — насправді, ти знаєш, було більше за тисячу,— скільки з’явилось друзів поляків, руських, угорців. У кожного з них батьківщина також поневолена. Тому вони прийшли до нас

боротися за свободу Італії, бо вони розуміли нас. Ти пам’ятаєш, Менотті, російського юнака, студента?

— У нього був зовсім не бойовий вигляд, але ж він нічого не боявся і на всіх привалах співав,— згадав і Менотті.

— І він був дуже обізнаний, той хлопець. Якось він читав по пам’яті Байрона англійською мовою.

Хто не може боротись за волю свою,

Хай підтримує в цьому сусіда,

Хай за греків і римлян в далекім краю

Він на смерть за визволення піде!

Дбать за щастя для людства — то рицарська путь!

Тож за волю людей завжди й всюди,

І як куля та зашморг тебе обминуть,

Твоя доля прославлена буде![3]

Менотті радів, що батько спокійно розмовляє, бо лікарі так налякали його. Але ж при згадці про лікарів тривога знову заворушилась у серці Менотті. Він не хотів вірити, що батькові треба відрізати ногу. А коли це загрожує смертю? Він же не лікар. А ще тут Барберіні весь час торочить, що не можна вірити всім лікарям. Кожен або наполягає на своїй думці, або вагається — вранці каже одне, ввечері інше.

А втім, зараз було добре так посидіти коло батька. Що? Знову Барберіні?

— Менотті! Там тобі принесли телеграму з Гейдельберга.

— З Гейдельберга? Чому з Гейдельберга? Хіба у нас там є знайомі? — схоплюється Менотті.— Тато, я зараз повернуся.

* * *

Справді, чому Гейдельберг?

Звідки йому тут, у Спеції, пораненому, полоненому, і його близьким знати, що в старовинному німецькому місті Гейдельберзі рана Гарібальді хвилює не менше, ніж в Італії.

Гейдельберг — місто славетного університету, відомих учених і студентської молоді.

Щось дуже часто на вузеньких вулицях Гейдельберга лунає російська мова. Лунає в лабораторіях і аудиторіях, ну і, звичайно, в тому будинку, де ці неспокійні росіяни влаштували свою читальню...

До чого не схожі ці руські на німецьких студентів-буршів! Не схожі своїм фанатизмом у навчанні, в науці. Коли ці молоді вчені починають працювати в лабораторії, здається, вони ладні там днювати й ночувати, здається, що їм лишилось кілька днів жити, а треба ще багато встигнути. Вони забувають про їжу, сон — будь-який режим для них неможливий. Їхні вечірки, гулянки, сходки теж не подібні до німецьких студентських розваг, які зберігають традиційні, ще середньовічні звичаї, що виглядають тепер безглуздо і сміхотворно.

У цих росіян здіймаються такі сперечання, немов саме вони повинні розв’язати негайно всі прокляті споконвічні питання, немов саме вони відповідають за минуле, сучасне і майбутнє всього світу, своєї батьківщини і кожної країни взагалі. А коли вони починають співати,— а співати вони починають обов’язково, лунають і російські, і українські пісні,— тоді хочеться зупинитися і слухати, й слухати без кінця.

Тут багато молодих російських учених удосконалюють свої знання, щоб повернутися професорами, багато студентів, які закінчують тут університетський курс. А отой старий із суворим виглядом, який ходить завжди в глухо застебнутому пальті-сюртуці, то відомий академік, славетний хірург Пирогов. Він нещодавно з дружиною і синами приїхав до Гейдельберга як попечитель російської молоді, і, незважаючи на його суворий вигляд, високий генеральський чин, європейську славу, молодь почуває себе з ним вільніше, ніж німецькі колеги, з якими він стрічається тільки в справах.

Пирогов інколи заходить і до читальні. Він сам вітав і підтримував ідею її організації, дбав про передплату з Росії журналів, газет, і, як кожному старому, йому здається, він знає все про своїх підопічних. Хто над чим та як працює. Та він навіть знає, хто вибився з грошей і кому треба швидко допомогти. Він знає, що, крім стипендіатів, тут є студенти, перед якими були зачинені двері Московського та Петербурзького університетів. На його думку, юнаки не винні! Він переконаний, що винні тільки керівники, тільки влада, яка сама своїми репресіями штовхає зелену молодь на шлях нігілізму.

Звичайно, Пирогов здогадується, що в читальні, крім виписаних російських газет і журналів з Росії, трапляються і російські видання з Лондона.

Але чому сьогодні така багатолюдна сходка всієї російської колонії в цій читальні, він ще не знає. Він дізнається про це незабаром.

Сходка зібралась багатолюдна, як ніколи. Прийшли не тільки постійні відвідувачі читальні. Вони справді регулярно одержують "Колокол" і всі лондонські видання, і не лише одержують, вони переправляють їх додому, в Росію! Вони передруковують їх.

Старий професор здогадується, що Гейдельберг— це станція по дорозі в їхній Єрусалим — Лондон і звідти. Верховодить завжди вродливий, енергійний, веселий Лев Модзалевський. Він звик верховодити і в Петербурзі на студентських сходках, і — що там ховати — всілякими розвагами і навіть мазурками на студентських вечірках!

Напевне, йому спало на думку скликати негайно сходку, і він з властивим йому запалом зумів блискавично оповістити всіх. Крім постійних відвідувачів, у читальню сьогодні прийшли навіть ті молоді професори, які, здавалось, крім лабораторій, товстелезних наукових фоліантів та своїх досліджень, нічим не цікавляться.

— Уявіть собі,— палко лунає голос Модзалевського,— Гарібальді опинився в полоні ВіктораЕммануїла, хоча ні для кого не секрет, що тільки завдяки Гарібальді, його одчайдушним загонам, його відданості були вигнані австрійці з Італії. Власне, він передав владу Віктору-Еммануїлу. І що ж? Віктор-Емануїл іде на змову з французьким імператором Наполеоном III, домовляється з ворогом Гарібальді — римським папою і, боячись народу, його ватажка Гарібальді, виступає проти гарібальдійців і бере пораненого в полон, героя, про якого вже складені легенди по всьому світі! Правда, ви вже знаєте, йому ніби дано амністію, його лікують, але як?

Пропонують відрізати ногу. Одне ясно — життя Гарібальді в небезпеці.

Гомін, запитання і вигуки перервали гарячу промову.

Яких би поглядів не тримався кожний із тих молодих людей, що зібралися тут, у гейдельберзькій читальні, усі без винятку обурювалися і хвилювалися. Борець за визволення Італії! Гарібальді! Його життя в небезпеці!

— Колеги! Тихше! — вигукує дзвінко промовець.— Увесь світ обурений. В Америці, Англії, Швеції — скрізь відбуваються мітинги, і всі вимагають звільнення Гарібальді. У Лондоні робітники оголосили збір "пенні" на допомогу Гарібальді. Є пропозиція допомогти Гарібальді!

— Як? Чим? — знову знялась хвиля голосів. Що можуть зробити вони, російська молодь за кордоном?

— Є пропозиція просити нашого Миколу Івановича Пирогова поїхати до Гарібальді.

Це було дивовижно і водночас просто.

— Просити Миколу Івановича, просити професора Пирогова!

— Колеги! Прошу слова. Та тихше, я не можу всіх перекричати! — схопився Якобі.— Я пропоную зібрати гроші на поїздку. Адже ви самі знаєте, наш професор не з багатіїв. І негайно послати делегатів до професора.

Кожному здавалось, що від його студентського франка залежить життя Гарібальді. Старші давали більше, студенти,

не соромлячись, нишпорили по своїх кишенях, позичали один в одного: "До стипендії внеси за себе і за мене".

— А хто йде до Пирогова? Кого посилаємо?

— Звичайно, Модзалевського! Йому й карти в руки.

— Гаразд,— з радістю погодився Льова.— Тільки додайте Якобі на допомогу.

— Я боюся Олександри Антонівни, дружини Пирогова,— пожартував Якобі.

— От таке, а ще колишній військовий!

— А ви, хлопці, поділіться: один хай говорить із професором, а другий заговорює професоршу!

— Та що ви, вона розумна жінка!

— А професора їй однаково од нас не вберегти!

Настрій був піднесений, бадьорий.

* * *

Ще у вікно Олександра Антонівна Пирогова побачила двох молодих людей, що наближались до їхнього будиночка. Вона їх знала, і серце одразу закалатало. Даремно їй заздрили вінницькі дами, коли дізналися, що з тихого хутора "Вишні", де жили вони після відставки чоловіка з попечительства Київської учбової округи, Пирогови їдуть за кордон у Гейдельберг. Як це вабливо лунало, і багатьох брали завидки!

Вона-то знала — може, для когось іншого нова посада чоловіка була б просто почесною, а Гейдельберг став би тихою заводдю, спокійним відпочинком на старості, прогулянками під віковічними липами у гейдельберзьких парках. Але ж не для її чоловіка! Обоє вони розуміли, на це сподівалися і в Петербурзі, — може, цей Пирогов нарешті вгамується!

Бідолашні дружини великих людей! Він не приховував від своєї нареченої труднощів, які на неї чекали. Наука — от що для нього найперше й найголовніше в житті. А вона, його дружина, мусить створювати умови, щоб він увесь міг віддатися своїй діяльності. Адже наука у нього ніколи не була відірвана від життя. Праця в госпіталях, севастопольська кампанія, він був справжній подвижник у своїй роботі, у науці.

Можливо, немало жінок заздрили "багатому" життю дружини академіка. Та це було просто смішно! Про яке багатство може бути мова?

"Сашо, ми повинні виховувати наших дітей, дати їм добру освіту і завжди відкладати щось на допомогу бідним",— так він їй писав і казав, коли вона, захоплена його статтею "Питання життя", згодилась вийти заміж за некрасивого, немолодого, суворого, навіть сердитого на вигляд, удівця з двома синами.

Вона мала одразу стати їм дбайливою і ніжною матір’ю. Він чекав цього від неї. Він написав тоді вірш — так, так, багато хто здивувався б, дізнавшись, що він пише вірші. Вона пам’ятає — він і тоді ходив у незграбному пальті-сюртуці, зніяковіло дивлячись з-під насуплених брів завжди серйозними і зіркими очима, в яких несподівано вона прочитала і біль, і чекання, і вагання, незграбно простягнув їй вірш — "Мати-мачуха".

Вона зрозуміла його, зрозуміла, який тягар бере на себе, і згодилась на все. Вона зрозуміла його вимогливість поряд із безмежною людяністю, а про розум — що ж казати про розум Пирогова!

Ох, може, не з усім вона впоралась, може, не завжди була на висоті. Інколи намагалась для сім'ї (звичайно, для сім'ї, а не для себе!) заощадити гроші, які він віддавав на ліки хворим, на догляд за хворими, інколи хитрощами зберігала його короткий відпочинок від сотень жадаючих його порад. Ні, нелегко бути звичайній жінці дружиною Пирогова!

Одразу і тут, у Гейдельберзі, почалися його лекції. Їх відвідують не тільки медики, а вся російська молодь, якої так багато в Гейдельберзі. Вечорами часто збираються у нього, і вона спочатку не могла звикнути до велелюддя, до суперечок. Вони сперечаються навіть із ним, своїм професором, Миколою Івановичем Пироговим, таким авторитетом для всієї європейської науки?! І він не ображається! Згодом вона відчула, з якою любов'ю і довір'ям ставляться до нього. "Це наш патріарх!" — вирвалось колись у Льовушки Модзалевського, який тільки-но в кабінеті щось палко заперечував Миколі Івановичу.

— Ах, Сашо,— казав їй чоловік, — коли б там у Петербурзі нагорі зрозуміли: студенти — це ж барометр нашого суспільства. Кажуть повсякчас про повагу до старших, а не хочуть знати, що й молодь треба поважати, розуміти...

От і в Києві він захищав завжди своїх студентів, а тут, вона ж знає певне, всі мають стосунки з Лондоном. Це ж при ній той невеличкий Якобі раптом хитро спитав:

— А ви не читали, Миколо Івановичу, яку статтю в "Колоколе" написав про вас Герцен, про ваші проводи з Києва?

Микола Іванович стиснув губи і перевів розмову на інше.

Якоюсь жіночою інтуїцією Олександра Антонівна, побачивши у вікно Модзалевського і Якобі, відчула, що вони йдуть до чоловіка у важливій справі. Льовушка, правда, їй подобався, такий приємний,, чемний, завжди веселий, він з усіма знаходив спільну мову. Але зараз щось незвичайне було в його погляді. Краще, коли б чоловіка не було дома або, принаймні він спав би, і можна було б сказати: "Панове, на жаль, професор відпочиває".

На жаль, Микола Іванович і дома, і, звичайно, не відпочиває.

Микола Іванович сидить над своїм звітом міністрові Головніну.

Його звіти абсолютно не схожі на офіційні формальні відписки... Адже молоді люди, з якими він має справу,— майбутні професори російських університетів.

Він пише докладно про кожного.

Треба написати, що деякі дуже матеріально незабезпечень А от Мечникову, який поїхав для своїх досліджень на Гельголанд, треба обов’язково продовжити термін відрядження. У нього надзвичайна робота, яка матиме велике значення для науки.

А які талановиті молоді філологи Олександр Потебня, Веселовський!

Обов’язково про кожного написати, і неодмінно про матеріальний стан. Треба написати і взагалі про життя в Гейдельберзі, вони не марнують тут час і не відриваються від батьківщини.

"...У Гейдельберзі існує російська читальня, яка одержує майже всі російські журнали. Кожен відвідувач за право читання платить належну суму".

Він, безперечно, не знає про постійне сперечання своїх улюбленців Льовушки Модзалевського і Павла Якобі. Хто може бути членом читальні? Якобі намагається звузити це коло (адже для нього читальня — вогнище революційної пропаганди), бажання Льовушки — зробити читальню центром усіх росіян.

* * *

Постукавши, юнаки зайшли до невеличкого кабінету. Професор мовчки кивнув їм, показав на стільці коло столу, а тим часом закінчив речення, відсунув списаний папір. Після їхньої схвильованої інформації у мовчанні минуло кілька хвилин.

Хоча і Льовушка Модзалевський і Павлуша Якобі були не з боязких, обидва збентежились. Невже вони помилились? Чи, може, йому важко вирушити у таку подорож? Та він же нещодавно побував і в Парижі, і на Гельголанді, і всюди, де тільки перебувають російські стипендіати... Може, його страхає, що Італія зараз як Везувій перед вибухом?

А може, просто після опального сидіння у "Вишні" він не хоче накликати на себе знову незадоволення влади?

— Так от що,— нарешті вимовив Пирогов таким тоном, яким інколи наказував студентам і служителям в анатомці.— Негайно телеграмою запитайте, чи приймуть мене, коли я приїду. По-друге, хай зі мною поїде хтось із ваших колег, хто знає італійську мову, на ті гроші, що ви зібрали. А в мене вистачить своїх. І треба поспішати, щоб наше втручання не вийшло запізнілим. Те, що я прочитав у газеті, мені, як лікареві, не дуже до вподоби. Але треба пересвідчитися самому на власні очі.

— Миколо Івановичу! — схопився Льовушка. йому хотілося обняти Пирогова, але цього, звичайно, він не насмілився зробити.— Так ви згодні? Ви їдете?

Пирогов здивовано глянув на нього. І його погляд промовисто сказав* як це могло спасти комусь на думку, що він не згодиться? Хіба в цьому річ? Річ у тому, як швидко все організувати і справді стати потрібним і корисним.

— Професоре, — мовив, почервонівши, Павлуша,— адже Модзалевський знає італійську мову...

Так, на жаль, не він, а його товариш знає італійську мову.

— От і добре, Леве Миколайовичу, треба в найкоротший термін зв’язатися з Спецією, одержати нам дозвіл і їхати. Bis dat qui cito dat[4].

Занепокоєна Олександра Антонівна чекала в їдальні. Вони вийшли всі втрьох. Ні, вона не помилилась. Юнаки були схвильовані, а на обличчі Миколи Івановича ані тіні суворості. Він дивився на них добрими батьківськими очима. Молоді люди підійшли до неї, поцілували руку.

— До побачення, шановна Олександро Антонівно,— мовив Льова.

— Що ж ви так поспішаєте, панове? А чашечку чаю по-нашому, по-домашньому? — їй так кортіло дізнатися, в чім справа.

— Не затримуй молодих людей, Сашуню. Я зараз тобі сам усе розкажу,— зрозумівши її, поблажливо усміхнувся професор. — Я чекаю на вас,— підкреслив він юнакам...

За ними зачинилися двері. Професор підійшов до вікна. Юнаки майже бігли.

— Сашо, яка в нас хороша, чуйна, благородна молодь! Чому не розуміють там її природних поривів до благородних справ, до благородної діяльності...

Дружина розуміла, що значить "там".

— Пам’ятаєш, Сашуню, коли цар був у Києві і спитав у мене про студентів, і я доповів, що студенти поводять себе бездоганно, цар глянув на мене так недовірливо, що я був ображений і за молодь, і за себе. А це його постійне зауваження, я не раз чув від нього: "Дай боже, щоб навчання йшло на пуття". Як це монарх може хоча б припустити, що навчання, наука не підуть на пуття, на користь? Не йому, звісно, а людям...

— Миколо Івановичу,— обережно перебила його дружина,— ти хотів мені сказати, чого приходили до тебе молоді люди.

— Так, так, Сашуню. Я навіть повинен тобі сказати. Збирай мене в дорогу. Ти ж знаєш сама, ми ж удвох учора читали з

тобою в газеті. І ти ще так бідкалась. Життя Гарібальді в небезпеці. Я їду в Італію, в Спецію, може, я зумію чимось допомогти.— І додав з неприхованою гордістю: — Мене посилає туди наша російська молодь.

* * *

— Свята Мадонно! — шепоче Барберіні.— Вчора Джузеппе оглянуло сімнадцять лікарів! Хіба це можна витримати!

— Барберіні,— роздратовано каже старий Ріпарі,— це ж був консиліум, розумієте, консиліум. Зібралися всі, щоб остаточно вирішити, що робити.

— Ну і що? Ви ж нічого не вирішили.

Ріпарі нервується:

— Ви ж самі бачили, Барберіні, що не було того російського професора з Гейдельберга, на якого ми чекали. А він для нас, усіх хірургів, найвищий авторитет.

— Авторитет, авторитет! З Неаполя — авторитет, з Лондона — авторитет,— бурмоче Барберіні.— На Капрері я б їх і близько не підпустив.

— Припиніть своє базікання,— сердиться Ріпарі.— Уся Європа схиляється перед цим професором. Йому самому доводилось бувати на полі бою в Севастополі, на Кавказі. Навіть у Європі всі читають його книгу про кавказьку експедицію, а по його анатомічних атласах вчаться усі медики. І взагалі, я зараз з Базіле робитиму перев’язку. І, будь ласка, без зайвих розмов.

Барберіні бурмоче своє, але слів, на щастя, ніхто не може розібрати, бо він мальовничо лається.

Гарібальді знає, що насправді вони друзі,— і Барберіні, і Ріпарі, і Базіле — скільки пережито разом! А треба ж якось вилити свою досаду. І Гарібальді дивиться на них співчутливо. Наче не його, Гарібальді, а цього буркотуна, Барберіні, і схвильованого Ріпарі треба заспокоїти.

Справді, вчора оглянуло сімнадцять лікарів, але чекали ще одного, про якого сповістила телеграма з Гейдельберга. Професор Пирогов. Кажуть, світило в медицині. Даруйте мені, я знаю лише своїх соратників-лікарів. А цей — росіянин. Росія — батьківщина Герцена, щирого друга. Коли вмерла в Ніцці його, Гарібальді, стара мати, а його ж там не було тоді, всі емігранти-революціонери прийшли на похорон, як друзі, як рідні, і вночі, за італійським звичаєм, несли труну на кладовище. І Олександр Герцен був серед них.

Знову згадав першу зустріч у Лондоні, мрію про корабель — "плавучу революцію", статті Герцена в "Колоколе", дзвін якого доходив і до них, згадав хлопця-студента з "тисячі".

Хто не може боротись за волю свою,

Хай підтримає в цьому сусіда!

Ці спогади принесли заспокоєння. Йому завжди хотілося вірити в людей, йому здавалось, на його шляху стрічалось багато надзвичайно щирих людей, він любив їх, любив своїх гарібальдійців, і ця любов і віра завжди вливали сили в його душу.

Що ж, треба перетерпіти ще одного лікаря і цю перев’язку, до якої готуються його бідолашні друзі. Ріпарі і Базіле мовчки миють руки. Хоч би не застогнати. Не так уже приємно, коли щоразу віддирають бинти.

І в цей час заходять з їхнім Альбанезе підстаркуватий чоловік у білому халаті, накинутому на старомодне пальто-сюртук, і юнак років двадцяти, стрункий, з гарним, зараз схвильованим і навіть трохи розгубленим обличчям. Юнак одразу просто уп’явся очима в Гарібальді.

Старий, навпаки, підходить спокійно, діловито, з-під насуплених кущавих брів глянули зіркі очі. Нічого професорського, аристократичного, гордовитого нема ані в обличчі, ані в постаті. Просте, зовсім просте, досить суворе обличчя в рамці бакенбардів. От тільки ці пильні, уважні очі, високе, широке чоло виявляли людину глибокого, надзвичайного розуму.

[1] Переклад з італійської Н. Забіли.

[2] Наполеон III.

[3] Переклад з англійської Н. Забіли.

[4] Двічі дає той, хто дає швидко (лат.).

І раптом Гарібальді проймається до нього довір’ям, незважаючи на строгість і навіть суворість рис обличчя, а може, саме через них.

— Синьйоре професор,— каже він, намагаючись трохи підвестися зі свого ліжка-крісла, і привітна, якась дитяча,

усмішка з’являється на устах хворого, немов він перепрошує, що стрічає славетного професора в таких жалюгідних умовах.

— Лежіть, лежіть,— добродушно наказує професор по-французьки і простягає руку. І Гарібальді відчуває, яка вона міцна і в той же час обережна.

— Льовушка,— звертається Пирогов до супутника по-російськи,— я посиджу подивлюся на перев’язку, хай собі спокійно роблять своє діло. Я огляну потім. Перекладіть їм.

По-різному заходять знамениті лікарі до хворих. Одні набирають одразу такого гордого, таємничого вигляду, наче тільки їм відома велика істина життя та смерті. Щоб близькі вірили в це, вони оточують себе якоюсь урочистістю. Інші, навпаки, виказують поблажливу фамільярність, немов усі думки, бажання і переживання хворий давно розкрив перед ними сам (хоча й бачаться вперше), і хворий відчуває фальш у кожному слові. А то починають розмовляти тоном, яким розмовляють з малими нерозумними дітьми, не думаючи ані про вік, ані про життєвий досвід або й просто обізнаність і розум хворого. Інколи ж навпаки, коли лікують якихось визначних осіб, бояться взяти на себе відповідальність, і тільки щоб догодити, прислухаються до слів хворих, які самі в медицині розуміють мало. В усіх цих випадках лікарі дбають перш за все про враження, яке вони самі справляють, і про ставлення до них.

Микола Іванович і зараз, як завжди, найменше дбав про те враження, яке справляв він сам. Він спокійно, тихо сидів на ослінчику, йому було видно всю процедуру перев’язки.

— Будь ласка, колеги, продовжуйте, я подивлюся звідси. У вас добрий вигляд,— звертається він до Гарібальді.— Це вже запорука, що нічого небезпечного нема.

Справді, зараз у Гарібальді жваве обличчя, температура непомітна. Пирогов уважно спостерігає за перев’язкою, схвально покивуючи головою, і це заспокоює лікарів. Що там не кажи — сам Пирогов! І якийсь давно незнаний спокій лине до Джузеппе Гарібальді, і навіть сердите обличчя Барберіні ясніє, і він непомітно хитрувато підморгує хворому.

Ні, зовсім він не суворий, цей знаменитий професор! То він суворо, навіть сердито одразу поглянув на стіни з вогкими плямами, на ґратчасті вікна, крізь які немов із зусиллям просякає сонячне світло. А на Гарібальді і на лікарів, що, хвилюючись, роблять перев’язку, він дивиться доброзичливо, уважно, з якимось добрим, товариським співчуттям.

Після перев’язки Пирогов каже Гарібальді:

— Відпочиньте. Коли дозволите, я огляну вас удень. Ми зайдемо з професором Петріджем із Лондона. Ми зустрілися з ним у дорозі. Я тільки попрошу колег принести мені подивитись прострелене взуття і уламки кістки, навіть найдрібніші, які вийняли одразу з рани. Сподіваюся, ви їх зберегли.

Льовушка намагається перекласти якнайточніше.

Барберіні поквапливо киває головою. Кістки — то справа лікарів, а от взуття — звичайно, він зберіг те взуття, що прострелила клята куля! Гм, ніхто ще цим не цікавився, але цей старий взагалі не схожий ні на кого, хто оглядав його генерала, його Джузеппе.

* * *

Від тої самої хвилини, коли було вирішено, що професор їде, і саме він, Льовушка Модзалевський, супроводитиме його, юнак перебував у неймовірно збудженому стані.

Усі товариші щиро і неприховано заздрили — Італія! Побуваєш в Італії! Гарібальді! Подумай, побачити Гарібальді!

Але сам він хвилювався найдужче, спочатку тим — чи поїдуть? Потім — несподівані перешкоди у дорозі, зміна розкладу швейцарських поїздів, вони спізнювались на консиліум, про який їх сповістили у телеграмі-відповіді. Це все заважало приходити в захоплення від Альп, від не бачених досі краєвидів. Добре професорові, він проїздив тут не раз і в Італію їде не вперше.

А втім, коли переїхали італійський кордон і дихнули італійським, хоч уже ледь осіннім жовтневим повітрям, почули італійську мову, юнакові здалося все сном. І сьогодні, зараз — він з Пироговим був у Гарібальді.

Він стільки бачив портретів героя і навіть мав невеличку картку (їх в Петербурзі продавали спочатку потай, а згодом майже відкрито), що пізнав би його одразу, коли б зустрівся і не в таких обставинах, але жодне фото, жоден портрет і малюнок не передавали насправдішнього Гарібальді.

І не благородство правильних рис красивого обличчя, немов якогось античного героя, здивували юнака. Це можна було уявити і по портретах. Здивував ясний, щирий погляд добрих блакитних очей, ясна, щира дитяча усмішка. І в очах, і в усмішці світились довір’я, доброзичливість. Юнак знав про легендарну хоробрість Гарібальді, і він уявляв людину, хай хоч

і поранену, і полонену, але яка вражає своєю силою. А тут ця дитяча щирість і усмішка... Раптом Модзалевський зрозумів: саме за такою людиною йдуть тисячі, їй вірять, в ній нема нічого "для себе", а тільки для інших. Нічого для показу, усе від душі.

І от жалюгідна кімната, майже в’язниця, рана, над якою мудрують, і він — поранений, благородний, зараз безпомічний лев у тенетах.

Пирогов зосереджений, насуплений, йде мовчки. Не годиться зараз задавати йому питання. Стає страшно. Там, у Гейдельберзі, здавалось — варто Пирогову поглянути, і все буде гаразд. Але ж невідомо, що скаже ще Пирогов, коли погляне! Юнак не витримує, проте заводить здалеку:

— Миколо Івановичу, не пощастило нам, що спізнились на консиліум.

Але професор каже:

— Нічого, може, це й краще. У кожного свої звички, свої прийоми огляду. Можливо, вони протилежні моїм, а заперечувати одразу було б незручно. Краще я огляну наодинці. Оцей англієць, професор Петрідж, якого ми зустріли в дорозі, людина спокійна, коректна, з ним ми дійдемо згоди. А тутешні — Альбанезе інформував нас — все сперечаються між собою. І знаєте, друже, в кожного народу є свої традиції лікування, свої звички, що переходять із покоління в покоління. Якщо вони не шкодять, можна з цим примиритися і не заперечувати, щоб не ображати національного почуття.

Він помовчав трохи і раптом засміявся по-старечому добродушно:

— Ну приміром, французи люблять клістири, а англійці їх не терплять і інколи можуть сперечатися з піною на губах. А це ж не має ніякого значення. Друга справа, коли деякі звички і методи явно шкодять. От про що я думаю завжди.— Він замовкнув, і хлопець зрозумів, що не треба зараз відволікати його своїми балачками.

"Як він усе враховує, скільки в ньому такту, чулості,— з захопленням подумав Льова.— Хоч би йому, саме йому пощастило вилікувати Гарібальді".

І хоча тільки-но він вирішив не заважати роздумам професора, знову не витримує:

— Миколо Івановичу, а все-таки так хочеться, щоб саме ви вилікували. Це буде така гордість для всієї російської медицини.

Пирогов зупинився, глянув строго:

— Знаєте, у мене з дитинства, поряд з глибокою любов’ю до батьківщини — про це не годиться говорити, але я підкреслюю, щоб ви зрозуміли,— так, поряд з безмежною любов’ю до батьківщини розвинулась якась гидливість до національних хвастощів і будь-якого шовінізму. Це завжди породжує національну ворожнечу, що неодмінно нищить наукові прагнення. Наука повинна мати безмежні простори для думки, слова, діяльності. Нам треба допомогти цій винятковій людині. Треба її врятувати — от головне. Ну, до четвертої ви вільні. О, та нас наздоганяє той гарібальдієць, який так люто дивився, коли ми зайшли. Коли б зустрітися з ним у горах, можна було б злякатися. Певне, йому набридли всі лікарі і він уже нікому не вірить...

Але Барберіні був не тільки не лютий, а, навпаки, весь доброзичливість і готовність до послуг.

— Будь ласка, синьйоре, от взуття. Може, вам ще що треба? — І він весь час додавав, невідомо чому: — Грація, грація! (Спасибі! Спасибі!)

Льовушка одразу вирішив скористатися з дозволу професора.

— Коли дозволите, я пройдуся з ним,— сказав він Миколі Івановичу.— Якщо ваша ласка,— звернувся він до Барберіні,— я хотів би, щоб ви провели мене до моря, показали місто.

Барберіні тільки того й хотів.

— Грація, грація! — повторював він метушливо: — Прего, прего! (Будь ласка!)

Як добре, що хлопець знає італійську мову. Барберіні розповість йому про всі інтриги, що плетуться навколо пораненого генерала. А лікарі й досі не знають, де куля. Хай, хай він усе передасть своєму професорові. А у його професора таке чесне обличчя. Барберіні одразу зрозумів, що і папські, і королівські прислужники йому байдужі, що він не піде ні на чиєму поводу.

— Льовушко, тільки не загайтесь, рівно о четвертій ми у пораненого.

Гарібальді нетерпляче чекав четвертої години, повторного приходу цього старого професора.

Як серед бурхливого океану, коли плавав він на кораблі, раптом виринав острівець — земля, до якої можна було пристати, і в нього, і в товаришів, змучених боротьбою з хвилями, вливались нові сили й надії, так і зараз душа його раптом потяглась до цієї сторонньої, підстаркуватої, навіть суворої людини. Професор скаже правду. Йому можна повірити. Що ж, Гарібальді ладен знову перетерпіти біль, як при кожному огляді, і про себе він вирішив: як скаже цей старий, так і буде.

Італійські лікарі, Барберіні і Льова Модзалевський, затамувавши подих, стежили за кожним рухом Пирогова. Уважно і зосереджено дивився професор Петрідж. От Пирогов відкинув теплу ковдру, Льова побачив неймовірно схудлі неживі ноги, які так контрастували з міцним торсом Гарібальді.

Але Пирогов дивився спокійно, так само спокійно поглянув він на розбинтовану ногу. Скільки тисяч поранених довелося йому бачити на своєму віку! Скільки тисяч ран, куди жахливіших, ніж ця. Гарібальді вже чекав, що от зараз знову почує наказ подати зонд, але він і стогоном, навіть віддихом не викаже ані болю, ані хвилювання. Та Пирогов лише злегка провів рукою по нозі зокола рани і сидів кілька хвилин мовчки, уважно дивлячись на обидві ноги. І Гарібальді здавалось, що його очі бачать наскрізь, крізь м’язи, суглоби, кістки. І, здавалося, що коли хто поворухнеться — рух буде чути в цій тиші, яка запанувала в приміщенні.

Професор заговорив неголосно, зовсім не намагаючись щось доводити, заперечувати, відстоювати, а просто, немов розмовляючи сам із собою, констатував незаперечний для нього факт.

— Куля ось тут, у кістці. І уламки роздробленої кістки, і прострелене взуття підтверджують мою думку. А зондувати

або вводити палець у рану, щоб переконатися в цьому, зовсім не треба, це зайвий біль. Зараз негайно виводити кулю також не треба.

Так, так, з десятків тисяч випадків на Кавказі і під Севастополем він уже склав собі за правило — не виводити сторонні тіла з вогнестрільних ран доти, доки не з’явиться для того явна необхідність, завжди пам’ятаючи, що виведення може бути шкідливіше, ніж присутність. Все мистецтво лікаря полягає в тому, щоб уміти дочекатись певного моменту.

Він кладе свою руку на руку Гарібальді і знову повторює:

— Жару нема, температура цілком нормальна, треба спокійно чекати.— І, повертаючись до лікарів, каже: — Не слід дратувати рану введенням різних інструментів, бодай найдосконаліших... А головне, треба уважно спостерігати за раною і своєчасно вийняти кулю. Синьйоре Гарібальді,— звертається він до Гарібальді,— небезпеки для вашого життя нема. Зараз не може бути й мови про ампутацію. Потрібно тільки терпляче, спокійно чекати. Але свіже повітря! Неодмінно свіже повітря! Хіба можна лежати в такій кімнаті! І клімат Спеції теж не для вас. Адже у вас, певне, ревматизм, вам потрібне інше підсоння. Куди б ви хотіли переїхати?

— Неаполь! — вихопилось у Гарібальді. Йому здається — він знову народжується на світ.

Не тільки Гарібальді зітхає полегшено після ясного діагнозу, після цих, здається, таких простих порад. Раптом у всіх присутніх змінюється цей гнітючий, схвильований настрій, що панував тут увесь час.

— Ви згодні зі мною, колего? — питає Пирогов Петріджа.

— Абсолютно,— з задоволенням каже англієць.

Палкі італійські лікарі тиснуть йому руку, а Барберіні дивиться, як на бога.

Йому повірили всі, а перш за все сам Гарібальді.

— Чим і кому зобов’язаний я вашому приїзду, дорогий докторе? — питає Гарібальді проникливо і вдячно.

— Мене надіслала до вас російська молодь,— відповідає Пирогов так просто, немов це звичайна, сама собою зрозуміла річ.— Спіть спокійно, все буде гаразд.

* * *

Це перша спокійна ніч після Аспромонте. В його вухах лунає ще і ще: "Мене надіслала до вас російська молодь".

Незнана, далека молодь турбується про його життя. Значить, воно потрібно і їй! Він засинає, і та дитяча усмішка, якою він зустрів лікаря Пирогова, лишається на його вустах.

"Мене надіслала до вас російська молодь".

А Пирогов не спить. Зараз, уночі, він зосереджує свої думки, згадує увесь свій досвід, щоб самому для себе підтвердити свій діагноз і метод лікування, в якому був переконаний, який для нього був беззаперечний і ясний. Але ж він знову зіткнувся з тою давно відомою для нього істиною, що нема жодної справи, якою б вона простою і ясною не була, в якій не можна було б при бажанні знайти причин для сумніву, вагань і суперечок.

Вигляд рани, прострелене взуття, шматки кістки доводили, що куля аж ніяк не могла відскочити рикошетом... Він ясно уявив собі, де вона застрягла. Постійне зондування, копирсання пальцями може завдати непоправної шкоди. А це наполягання на ампутації? Даруйте, але мені щось здається, що ці загрозливі погляди виникли не стільки від серйозних наукових переконань, як від закулісних, вірніше, запостільних обставин. Хворий Гарібальді, точнісінько так, як тоді, коли був здоровий, не перестає бути предметом дій різних партій. Хіба це не зрозуміло з тих суперечок лікарів і всіх, хто оточує його і кого я категорично заборонив би впускати до кімнати хворого. Звичайно, нема нічого дивного, що навколо його пораненої ноги стільки національних хвилювань, побоювань з одного боку, надій на поворот справи — з іншого. Але я можу і мушу заспокоїти італійський народ і всіх щирих шанувальників Гарібальді: ані життя, ані нога його не перебувають в небезпеці... Та не слід бути й абсолютним оптимістом. Куля лишилась у нозі людини, схильної до ревматизмів. І все ж таки вік — п’ятдесят шість — це не жарти. Незважаючи на його геройський стоїцизм, на міць, витриманість, потрібні максимальна увага, найпильніший догляд.

Шкода, що він, Пирогов, не може лишитися. Але він докладно напише всі свої поради лікарям, вірним соратникам Гарібальді. Він надішле ґрунтовну, але таку, щоб зрозуміли всі, докладну інформацію в пресу, щоб усі знали його думки і метод лікування. Справжню науку завжди можна викласти просто. Тим вона і відрізняється від наукоподібної писанини, в якій за нагромадженням наукових термінів, різних викрутасів губиться зміст і вся сіль досліджень. Справа не в наукоподібних формулах.

На своєму довгому життєвому шляху він не відкидав і досвід народних лікарів.

Наприклад, Кавказ. О, його багато чому навчила та давня кавказька експедиція! Між іншим, і увазі до народних лікарів. Він згадує: госпіталь з тяжкопораненими. Він тільки-но приїхав і робить перший обхід із фельдшером. Призначає: цього завтра на операцію, цього приготуйте і цього.

Солдати, бліді і без того, бліднуть смертельно, але мовчать. Фельдшер покірно записує прізвища. Але вигляд у нього як перед стратою.

Другого дня, вранці, Пирогов заходить до палат. Що ж це? Ліжка, на яких лежали призначені до ампутації ніг чи рук, порожні.

— У чому справа? — питає він у фельдшера.

— Перед операцією забрали родичі або знайомі,— явно бреше фельдшер і не дивиться в очі. Які тут родичі в горах?

Пирогов ледве стримує себе, але закінчує обхід і кличе фельдшера до себе.

— Ну, без дурнів, кажіть правду.

Фельдшер мнеться, та бачить, що цей лікар не відчепиться.

— Тільки не виказуйте,— бурмоче він.

Кому виказувати? Але Пирогов розуміє його нерішучість, змовницьки підморгує і нахиляється до нього.

— Та тут таке діло. Раз на тиждень з гір спускаються діди-хакіми, вони лікують зіллям і своїх, і наших. А ми їм теж дещо

даємо. Не кажіть нікому. Кого діди лікували, жодному ані руки, ані ноги не відрізали. Саме завтра їхній день, тих дідів-горців. Христом-богом братушки благали, щоб діди їх оглянули. Самі розумієте, людина без руки чи без ноги кому потрібна? Каліка!

— А як помре, краще?

— А у дідів ніхто не помирає... Ну, як уже помре, то воля божа,— філософськи закінчив фельдшер.

— Знаєте що? Несіть солдатів назад сюди і, як діди прийдуть, ведіть їх до них, а про мене скажіть, що я також фельдшер. Я хочу подивитись, як і чим вони лікують.

— А мене не викажете начальству?

— Навіщо? Не вірите — заприсягнусь.

Так і було зроблено...

Які мальовничо-красиві, поважні, сповнені власної гідності, стрункі, сиві, серйозні зайшли діди-хакіми в той примітивний госпіталь. Як спокійно виймали з горнят зварене зілля, з торбинок свіже, змочували настоями чоло, руки, ноги. В одного пораненого Пирогов з острахом побачив у рані черву. Він би, не замислюючись, ампутував ногу.

— Спитай, як же тут, он бачиш, черва,— прошепотів він фельдшеру.

Фельдшер розмовляв трохи мовою горців. Старий хакім покивав головою, глянув з-під сивих брів на лікаря, спокійно щось пояснив.

— Каже, черва — нічого, черва гній з’їсть, а соком з якогось там коріння та зілля — протруть.

Діди спускались з гір не раз і не два. Пирогов, звичайно, ризикував, але він приглядався, навіть допомагав — багато солдатів було врятовано.

А потім, далеко згодом, коли вже чутка про нього сягала за найвищі Кавказькі гори, сам Шаміль просив Пирогова оглянути його сина, тільки надто пізно він схопився. Син Шаміля, той, що виховувався змалку в Петербурзі, а потім був покараний самим батьком і засланий у глухе міжгір’я, де безпросвітний морок та холод, захворів на туберкульоз.

Зараз у маленькій Спеції осінньої італійської ночі Пирогов згадав тих дідів-горців. Ні, він правий, не треба поспішати з операцією.

Микола Іванович запалив маленький ліхтарик і почав про все докладно писати.

Він ніколи не робив секрету з свого лікування, а зараз і поготів, адже з усіх країн світу жадібно чекають звістки, як здоров’я Гарібальді. Він надрукує в газетах докладні інформації і статті, він пояснить італійським колегам, як терпляче чекати, що робити і коли та як можна буде вийняти кулю. Може, і за місяць — не раніше. Est modus in rebus[1].

А поки що — завтра — завтра ж вранці, негайна він вимагатиме перевести пораненого у світле, чисте приміщення з свіжим повітрям, якнайшвидше взагалі із Спеції. Він вимагатиме відповідного харчування, догляду — усього, що треба для тяжкохворих. Хто може ослухатись його авторитетного наказу?

Він іронічно стиснув губи. І на Кавказі, і в Севастополі, та й скрізь часто обурювались на нього, позаочі лаяли, але ж виконували, виконували всі його вимоги!

Гарібальді видужає! Гарібальді житиме!

Він знову відчув приплив енергії, ясність думки і ту особливу міць у пальцях, яку часто відчував у важких випадках, коли був абсолютно переконаний у своїх діагнозах всупереч багатьом і знав, що діє вірно. Але тут операція не потрібна. Ні.

Він дуже любив вірші Пушкіна. Про це знала добре його дружина. У нечасті години спільного відпочинку він читав їх напам’ять вголос. Бувало, на своїх безкінечних шляхах, у далеких мандрівках — скільки йому довелося проїздити "то в кибитке, то верхом!" — в думках читав любимі вірші. І зараз він згадав також рядки, але перефразував їх і повторив ще й ще:

Не случайный, не напрасный

Дар таинственный, прекрасный!

Жизнь, ты с целью мне дана.

Гарібальді повинен видужати!

* * *

— Ну от, Львовушко, і закінчується наша блискавична подорож до Італії, а ви її й не побачили зовсім,— мовив Пирогов Модзалевському.— Певне, ви чекали іншого від мандрівки?

— Я бачив Гарібальді і його друзів,— тихо заперечив Льова. — Мені здається, я відчув серце Італії.

Він хотів додати: "І я був з вами", але знав, Пирогов не любить таких зовнішніх проявів почуття, та вони й не потрібні. Він однаково все знає.

Коли вони прийшли попрощатися і побачили Гарібальді, для Пирогова в його діагнозі сумніву не було ані краплини. Не було сумніву і для самого Гарібальді, а Барберіні метушився знову, меткий, дотепний, жартівливий, як колись. Усі тиснули руку Пирогову, а Модзалевського обіймали.

Гарібальді глянув на Пирогова.

— Дорогий докторе, ви ще раз довели, що для добрих справ і для істинної науки нема кордонів у сім’ї людства.

* * *

Боже мій, що він вигадав знову, цей невгамовний професор Пирогові

Міністр освіти Олександр Васильович Головній одержав від нього великого листа. Власне, лист і докладний звіт про поїздку в Спецію, до Гарібальді. Немов його послав сам російський уряд!

Там усе, що передумав Пирогов тої осінньої ночі. Усе він написав. І що казати, Головній, не відриваючись, з величезним інтересом і навіть хвилюванням прочитав це все.

Молодий, досить ліберальний міністр розумів ту вагу, що має Пирогов для Росії і як неперевершений хірург, слава якого

лунала по всій Європі, і як новатор-педагог та громадський діяч. Головній, ще не будучи міністром, замолоду захоплювався його статтями. Але ж цар, імператор! Ні для кого при дворі і в міністерстві не було таємницею більш ніж негативне ставлення імператора Олександра II до Пирогова, і дехто успішно використовував це для своєї кар’єри.

Київський генерал-губернатор Васильчиков аж розпинався. Він при всякій нагоді доводив до відома, що попечитель Пирогов поблажливо ставиться до викладання в школах "малоруською" мовою, потурає безмежно студентській молоді, опирається втручанню поліції в справи університету. Ці недільні школи, які вперше з’явилися саме в Києві, — це ж розсадник баламутства! Врешті, винуватцем усіх непорядків у Києві стали називати Пирогова, і Васильчиков ставив питання: він або Пирогов.

Як завжди, в кулуарах міністерства знали, що Васильчиков використовує нелюбов імператора до Пирогова не тільки через свої вірнопідданські почуття, а й через нешанобливе ставлення професора до губернаторші. Тій забажалося для власної пихи притягти всесвітньовідомого вченого у свій салон. З того вийшов один конфуз. Про це гомонів увесь Київ.

Цар не злюбив Пирогова ще з Севастопольської війни, коли народ, вся Росія схилялись перед ним. Перше введення наркозу, організація польових госпіталів, загони сестер-жалібниць Червоного Хреста. Тисячі солдатів молилися за нього і на нього.

Але він насмілився доповідати особисто імператорові про безладдя, про крадіжки в госпіталях, про жахливі умови транспортування поранених, нелюдське ставлення до солдатів.

Його промова була криком душі, адже він прибув з поля воєнних дій. Цар обурився і перебив його:

— Це неправда!

— Правда, ваша величність, я сам бачив! — трохи не закричав Пирогов, і присутні сановники перелякались, так змінився в обличчі і ледь стримувався цар. І зненавидів Пирогова.

— Живодер! — просичав він крізь зуби, коли Пирогов пішов. Не тільки з палацу. Він змушений був піти у відставку, покинути Медичну академію.

Але після його статті "Питання життя" в той час реформ, коли імператор грав роль янгола-визволителя, хіба можна було лишити Пирогова, про якого гомоніла вся Росія, не при ділі?

Його призначили попечителем Одеської учбової округи (звичайно, було б доцільніше для всієї країни зробити його міністром освіти!). Та й в Одесі Пирогов розвинув таку діяльність, зняв, на думку одеського генерал-губернатора, таку "колотнечу" своїми реформами, клопотами про створення студентської преси, а головне — намаганням перетворити ліцей на університет.

Всі переказували слова царя, коли він дізнався про плани Пирогова:

— Тоді, врешті, університетів у нас буде більше, ніж кабаків!

Імператор був сам задоволений цим казарменим жартом і перший засміявся із свого дотепу, не маючи гадки, як заплямував себе ним в очах культурних людей.

А втім — "язик таки до Києва довів", радів одеський губернатор.

Потім вижили і з Києва — вже у відставку, і він оселився в маленькому своєму маєтку "Вишня" під Вінницею. Влаштував лікарню для селян. Лікував. Приходили не тільки околишні селяни, приїздили звідусюди. Писав наукові праці. А всі прогресивні люди обурювались: Пирогов, світило науки, у п’ятдесят два роки у відставці на пенсії!

Отоді новий міністр Головній і вигадав йому посаду почесну і порожню, що ні до чого не зобов’язувала, посаду попечителя російських молодих вчених за кордоном.

Можливо, в цьому бажанні Головніна витягти Пирогова відіграв неабияку роль "Колокол". Що там не кажи, не дуже приємно, коли про тебе, як про ретрограда, продзвонять на всю Європу. Адже яку шанобливу, велелюбну статтю про Пирогова та його надзвичайні проводи з Києва написав Герцен. "Відставка Пирогова — наймерзенніша справа Росії дурнів".

Головній дипломатично підніс імператорові свою пропозицію з приводу попечительства в Гейдельберзі, натякнув і на "Колокол", і так, між іншим, на значення Пирогова як вченого, на резонанс в Європі; імператор погодився, і Головній був задоволений. йому імпонував цей старий. Він розумів, ім’я Пирогова ввійде в історію російської науки, йому було приємно протегувати великому вченому, правда, з дуже важким характером!

Та зараз, зараз! Його зворушив цей лист, але що він може викликати?!

"Ох, що мені робити з цим невгамовним лікарем?"

Він довго міркував, вигадуючи різні дипломатичні ходи, і раптом вирішив ризикнути на сміливий крок. Звіт буде надрукований. Надрукований в офіційній пресі. Адже, напевне, докладна інформація вже надрукована за кордоном.

Звіт з’явився в газеті "Санкт-Петербургские ведомости". Головній з його відбитком і з листом Пирогова чекав прийому в палаці.

На вустах, як завжди, наймиліша, найскромніша посмішка, в очах — захоплення перед добрістю і мудрістю імператора. День, здається, вибрано непоганий. Приятель-камергер шепнув, що імператор у доброму гуморі.

— Ваша величність,— доповідав міністр таким тоном, немов не знав, що робити з цими витівками.— А наш Пирогов таки відзначився, поїхав лікувати Гарібальді, і, уявіть собі, серед усіх європейських знаменитостей саме він поставив вірний діагноз! От він сам надіслав нам докладний звіт.

Міністр стояв у позі без вини винуватого вихователя, навіть трохи, зовсім трохи, щоб не порушити етикету, розвівши руки.

Імператор пробіг очима звіт.

— Що ж, я біди в цьому не бачу,— сказав він досить байдуже.

Справді, що ж йому тепер лишається робити, коли вся Європа цікавиться цим Гарібальді, і він же амністований королем. Король сам надсилав лікарів.

Захоплення засяяло в очах міністра. Захоплення, яке так любив "цар-визволитель".

Вийшовши з палацу на площу, Головній зітхнув на повні груди. Пронесло.

* * *

Льова Модзалевський не міг увійти в звичайну свою колію. Усіма думками він був ще там, в Італії, в Спеції, коло ліжка Гарібальді. Він трохи картав себе, треба було більше поговорити з його бійцями, з Барберіні, посидіти коло самого Гарібальді. От тепер друзі цікавляться, ніби Льова міг розпитати Гарібальді про становище в Італії, ставлення до папи, до короля, до Наполеона III, розпитати про всю складну італійську ситуацію. Але ж там і він, як і Микола Іванович, думали тільки про одне — як вилікувати Гарібальді. Хіба можна було говорити про щось інше, про політику? Найважливіше було те, що приїхав Пирогов, що він оглянув, сказав свое слово, і тепер,— як не розуміють товариші, — він і Льова чекають нетерпляче листа з Італії.

Коли Олександра Антонівна відчинила двері Льові, він уже з її очей зрозумів — "нарешті".

— Все гаразд? — спитав він, схопивши її руку і гаряче цілуючи.

— Все гаразд. Ідіть до Миколи Івановича.

Микола Іванович простягнув йому коротенький лист.

— Я вже переклав так-сяк сам. Прочитайте.

До кімнати зайшла дружина, і юнак прочитав голосно по-італійськи, одразу перекладаючи:

— "Мій дорогий докторе Пирогов. Моя рана майже вилікувана. Я відчуваю потребу подякувати за сердечні турботи, які ви проявили до мене, і уміле лікування. Вважайте мене, мій дорогий докторе, вашим

віданним Джузеппе Гарібальді".

Були ще листи від колег-лікарів. Вони дочекались потрібного моменту, і лікар Дзанеті легко і вправно вийняв кулю. Всі вони також палко дякували професору Пирогову.

— Ну, Льовушко, порадуйте ваших друзів, які посилали нас. Гарібальді житиме, і ще довго житиме. І передайте їм його слова, які він нам сказав прощаючись: "Для добрих справ і для істинної науки нема кордонів у сім'ї людства".

[1] Є міра в речах (лат.).